

ՓԱՌՔ Ի ԲԱՐՁՈՒՆՍ ԵՐԳՆ ԵԿԵՂԵՑՒՈՑ ՄԷՁ

(Շար. տես էջ 109-1900)

Ա. Ռ. Ա. Չ. վարելով մեր սուղ ակնարկն, բնները թէ ուտար ծաղումն առած են այս տարրերով թիւնը. և նախ, քննելով Առաքելական Սահմանադրութեանը ընծայած ձեւը, կը տեսնենք իսկոյն որ, ինչպէս ուրիշ անգամ եւս բնիք, կը տարբերի միւսներէն՝ բայց ի այլոց անձանթ յաւելումներէ, նաեւ արիստեան զաղափարներով. բաւական է նկատել միայն սոյն ձեւը.

Աստուած Հայր ամենակալը.
Տէր Աստուած, Հայր Քրիստոսի
անարատ զառն
որ բառնայ զմեզս աշխարհի.

ուր աստուածութեան յատկութիւնը յայտնապէս կը մերժուի ի Քրիստոսէ, ի զէմն Հօր ընծայելով ինչ որ այլք միաբան ի զէմն Որդւոյն կը գնեն ուղղափառութեամբ.

Աստուած Հայր ամենակալ.
Տէր և որդի Հօր միածին
Յիսուս Քրիստոս,
Տէր Աստուած զառն Աստուծոյ
որ բառնայ զմեզս աշխարհի:

Եւ զարձեալ հետեւեալ ասութիւնն, որ նոյնպէս կ'ընծայուի Հօր Աստուծոյ,

Որ նստիս ի վերայ թերութիւնից,
մինչդեռ այլք ամենքը միաբան կը գնեն Որդւոյն համար՝

Որ նստիս ընդ աջմէ Հօր¹:

Նոյնը կը հաստատեն զարձեալ քանի մի

1. Թեպէտեւ Migne (Encyclopédie Theologique. հատոր Ը. Liturgie և բառն Doxologie) սոյն և յաջորդ յաւելումաց մէջ՝ փոխանակ սոյն և յաջորդ յաւելումաց նշան մը կը արիստականութեան, հնութեան նշան մը կը համարի տեսնել բուն իսկ մեր ինքրոյ նիւթ առած բառերու մէջ:

2. Այս մասերու մէջ ղեւեւս աւելորդ կը համարենք հայկական բնագիրն ալ յիշել, քա-

տուղ վերջ բառերն անձին, անմատոյց, միայն. ինչպէս նաեւ յետին փառաբանութեան ձեւն ի ձեռն որոյ քեզ փառք, և այլն:

Սակայն մէկդի թողլով այդ աղաւաղեալ մասերն, և մերձեցնելով զայս բնագիր՝ Ամբրոսիան բնագրոյն, կը յայտնուի մեզ ձեւ մը, բիւզանդեան և հոսովմական եկեղեցեաց զօրձածած ձեւն հնագոյն, և զոր ատրեւրէնի հետ եւս համեմատելով, կը յուսանք գտնել (որչափ կարելի է առ այժմ) հրեշտակային երգիս հնագոյն ձեւ մը, որոյ վրայ ձուլուած են առաջին երկուքը, մին՝ իւր ներմուծած արիստական զաղափարներով, միւսն ալ ուղղափառական յաւելումներով: Այս երկու ձեւերն ամենաւերտ կապակցութիւն մ'ունին իրարու հետ, սակայն ամենազուարթին է ստուգիւ որոշել, թէ ո՞րք եղան առաջին անգամ այդ յաւելումները ներմուծողք. արդեօք արիստականը աղաւաղեցին ուղղափառաց յաւելումները, թէ ուղղափառք՝ անոնցն ուղղեցին: Առայժմ յետին են թաղրութիւնը՝ հաւանականագոյն կ'երեւի մեզ:

Դարձեալ՝ համեմատելով Առաքելական Սահմանադրութեանը ընծայած ձեւն Ամբրոսիան բնագրոյն հետ, կը տեսնենք որ օրհնաբանութեան ձեւերն գովելք զքեզ, երգաբանելք զքեզ, և այլն, երկուքն ալ միեւնոյն կարգաւ կ'ընծայեն. մինչդեռ միւս բնագիրը թէ՛ ասոնցմէ և թէ իրարմէ տարբեր կարգաւ կը գնեն զանոնք: Զարմանալի է միայն՝ որ Առաք. Սահմանադրութեանը օրինակը չունի Գոնանալք զքեզ ձեւը: Զարմանալի է զարձեալ, ինչպէս ուրիշ անգամ եւս ակնարկեցինք, տեսնել որ Բիւզանդեան և Հոսովմական եկեղեցեաց զօրձածած ձեւերու մէջ, որ ըստ ամենայնի միաբան կ'ընթանան, Բիւզանդականը կը լռէ Գովելք զքեզ հատածը², հոսովմականն ալ փոխադարձ պա-

նի որ Բիւզանդեան ձեւոյն հիշէ Թարգմանութիւնն է, բայց ի սեղհական պղտիկ տարբերութիւններէ: Հոս միայն կ'ուզենք ցուցնել որ ի հնումն Բիւզանդեան ձեւն ալ ունեցած պիտի ըլլայ գովելք զքեզ հատածը, որովհետեւ կը գտնուի նաեւ հայերէնի մէջ, որ անոր բառական թարգմանութիւնն է:

րապ մը կ'ընծայէ Երզարաները զրեզ հա-
տածին: — Ի ձեռն մեծի քահանայապետին
և դռն ևս միջնորդ բարեաց մերոց հատուած-
ներն, որոց առաջինը կը գտնենք Առաք.
Սահմանադրութեանց և երկրորդն ասորն
կան բնագրին մէջ, կը յիշեցնեն մեզ Ս.
Կղեմայ Հոովմայեցւոյ առ Կորնթացիս ա-
ռաջին թղթոյն հետեւեալ բառերը. «Քեզ...
գովութիւնս մատուցանեմք ի ձեռն Քահա-
նայապետին և Միջնորդին անձանց մերոց
Յիսուսի Քրիստոսի¹»:

Քաւական սեպելով այսչափս՝ անցնինք
համեմատելու ցայժմ ընծայուած բնագրինե-
րը, հնագոյն ձեւ մը դանելու համար:

Ք

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԶԵՒԻ ԵՒ ՅԱՆՈՒՆԱՆԻՔ²

Միացնենք նախ այն հատուածները՝ զորս
Առաքելական Սահմանադրութեանց և Ամ-
բրոսեան օրինականները կ'ընծայեն մեզ միա-
բան.

Փառք ի բարձունս Աստուծոյ
եւ յերկրի խաղաղութիւն
ի մարդիկ հաճութիւն
Գովեմք զքեզ
Երգաբանեմք զքեզ
Բարեբանեմք զքեզ
Փառաւորեմք զքեզ
Երկիր պաղանեմք քեզ (Գոհանաւք զքեզ)
Վասն մեծի փառաց քոց
Տէր Թաղաւոր երկնային
Աստուած Հայր ամենակարող:
Տէր Աստուած:

1. Հմմտ. Վարդապետութիւն ԺԲ. Առաքել-
ւոց. (էջ 204). Կ. Պոլիս 1898:

2. Հետեւեալները զիւրաւ հասկնալու հա-
մար, հարկաւոր կը համարինք որ ընթերցողն
աչաց առջեւ ունենայ, Բազմալեզու անցեալ
տարւոյ մարտ պրակի համեմատական ցուցակը
(յէջ 110-116):

3. Միանգամ ընդ միշտ կը ծանուցանենք
որ՝ պղտիկ տարբերութիւններ, եթէ իմաստից
առման և եթէ շարադրութեան, զանց կ'ընենք
յիշել հաս. արդէն իսկ ընթերցողք ինքնին կըր-
նան զանոնք տեսնել, անցեալ տարւոյ մարտ

ԱՌԱՔ. ՍԱՀՄ.

ԱՄԲՐՈՍ.

Հայր Քրիստոսի Որդի Հօր
անարատ գառին Գառն Աստուծոյ
որ բառնայ զմեզ աշխարհի որ բառնաս զմեզ աշխարհի
ընկալ զաղաչանս մեր
Որ նստիս ի վերայ բերդեթից Որ նստիս ընդ աջմէ Հօր
Ողորմեաց մեզ
Ձի դու միայն Սուրբ
Դու միայն Տէր
Յիսուս Քրիստոս
Ի ձեռն որդի քեզ փառք... Ի փառս Աստուծոյ Հօր
ամէն:

Այժմ համեմատենք այս ձեւը ասորա-
կանին հետ.

Փառք ի բարձունս Աստուծոյ
եւ յերկրի խաղաղութիւն
ի մարդիկ հաճութիւն
Երկիր պաղանեմք քեզ
Փառաւորեմք զքեզ
Բարձրացուցանեմք զքեզ
Խոստովանեմք զքեզ
Յիսուս Քրիստոս
Որդի Բարձրեղոյ
Գառն Աստուծոյ
Որ բառնաս զմեզ աշխարհի
Ընկալ զաղաչանս մեր
Որ նստիս ընդ աջմէ Հօր
Ողորմեաց մեզ
Ձի դու Աստուած մեր
և դու Տէր մեր
Յիսուս Քրիստոս
Փառք... ամէն:

Այս կամ ասոր ամենամերձ ձեւ մի կ'են-
թաղենք թէ նախնական եկեղեցւոյ մէջ գործ-
ածուած ըլլայ, որ և ապա զանազան փո-
փոխութիւններ կրած է, և այս է պատճառ
երգիս այլեայլ ձեւերու⁴:

ամայ պրակի համեմատական ցուցակին մէջ:
(Բազմ. 1900 էջ 110-116):

4. Amédée Gastoué, — « Revue de l'O-
rient Chrétien » հանդիսին մէջ, ուսումնասի-
րութիւն մ'ընելով՝ Փառք ի բարձունս ի հնա-
գոյն ձեւը գտնելու համար, հետաքրքրական
միջոց մը ձեռք կ'առնու. և եթաղընթիւ թէ
ի սկզբան ոտանաւոր զրուած ըլլայ սոյն երգս,
յուշարէն բնագրոյն մէջ կը գտնէ յատուկ
չափ մը և ըստ այնմ աղղելով, կը զատէ յե-
տայ մուծուած հատուածները:

Այս օրհնութեան ձեւերու անմիջապէս կը յաջորդեն Առաք. Սահմանադրութեանց և ասորական օրինակներու մէջ նման և տարբեր¹ յաւելումներ, որոնք մի սկիզբն ունենալ կը թուին, և ասորոյն Հայր և Որդի և Հոգի Սուրբ ասոր բոլորովին յետոյ մուծուած է, ինչպէս նաեւ երկու տող վերջ՝ յաւելուածքն Բնակեալդ ի լոյս գերագանց, ի վարդիակէ ոչ տեսնալ և անտեսանելի:

Յաջորդ պարբերութեան մէջ հայերէն օրինակին աւելցուցած՝ սուրբ, և հոսովեակոսին՝ Աստուած (որ մի քանի ամբոստեան ձեռագրաց մէջ եւս գտնուի) բառերը, փոքրիկ շփոթութիւն մը պատճառեն իմաստից, դասական կէտադրութիւն յառաջ բերելով. Հայ. օր. կ'ընթեմու Տէր քազաշոր սուրբ² երկնային, Աստուած և Հայր ամենակալ. բիշ տարբերութեամբ հոսովեակոսն ալ կը գնէ Տէր Աստուած, քազաշոր երկնային — Աստուած Հայր ամենակալ. մինչդեռ միւսները ճշգրտոյն կ'ընթեմուին, Տէր քազաշոր, երկնային Աստուած, Հայր ամենակալ. Ասորին հոս եւս իւր սեպհական արեւելեան ճոխ ոճովն, փոխանակ այլոց Տէր և քազաշոր բառերու, կը գնէ կրկնութեամբ քազաշոր քազաշորաց և տէր տերանց, և կը յաւելու նաեւ բնակեալ ի լոյս գերագանց. յիշատակելով Առաքելոյն խօսքերը. «Երանելին և միայն հօգորն քազաշորն քազաշորաց և տէրն տերանց, որ միայն ունի զանմաւ հոսութիւն բնակեալ ի լոյս աննատոյց»։ Ասկէ վերջ կը սկսի երգիս երկրորդ մաս մը, Որդւոյն Աստուծոյ սեպհական, որ ի հնումն անշուշտ կը սկսէր անմիջապէս Տէր Աստուած գտնել Աստուծոյ բառերով, ի բաց թողնով

նախընթացները, զորս չունի Առաք. Սահմանադրութեանց օրինակը, ինչպէս նաեւ ամբոստեանը, որ կը գնէ միայն Յիսուս Քրիստոս բառերը ի տի աօրոյն յաւելուածն՝ դռ միայն սուրբ, դռ միայն հօգոր, դռ միայն աննաւ, հանրածանօթ երեքսրբան (Սուրբ Աստուած, Սուրբ Հօր, Սուրբ Անմահ) փառատրութեան յիշատակը կը զարթուցանէ ի միասն սակայն զփութարին է որոշել, թէ այս երկուքէն զին է սկզբնական ձեւը, և որն՝ այլապէսլը։ Եւ եթէ անոջինը յետոյս այլապէս ձեւ մըն է, ինչպէս ստոյգ կ'երեւի, պէտք ենք ընդունիլ որ քան զհինգերորդ դար յառաջ չկրնար փառք ի քարձառնել մէջ մտած ըլլալ, որովհետեւ առաջին անգամ Պրոկիի (434—447) ժամանակ եկեղեցական զործածութիւն ունեցաւ այդ սրբասացութիւնն։ Դարձեալ ուրիշ ոչ մէկ ձեւի մէջ ալ չգտնուին, ապացոյց մ'է որ երգիս ընդհանուր կազմութիւն մ'առնելէ վերջ՝ մասնական յաւելուած մը պիտի լինի։

Յաջորդ Հոգւոյն Սրբոյ կոչումն (և) Սուրբ Հոգի, որ կը գտնուի Բիւզանդեան օրինակի մէջ, ինչպէս նաեւ ընդհանրապէս՝ ամբոստեան ձեռագրաց մէջ, բոլորովին անճաշ և սղիտական յաւելուած մ'է և կը խանգարէ երգին բուն իմաստը. անոր համար ասորի և Առաքելական Սահմանադրութեանց օրինակը չունին բնաւ. հոսովեակոսն ձեռագիրք եւս կամ բոլորովին կը լռեն, կամ փոփոխմամբ կը գնեն ընդ Սուրբ Հոգոյն աւելի մեծ խանգարում պատճառելով. ի մեզ եւս մտած է այդ յաւելուածն, ինչպէս յայտնի կ'երեւի մեր մատենադարանի իւր թիւ զրչադիր ժամագրքէն³. սակայն մեր Հարք,

1. Նման և տարբեր կոչելուս պատճառն բառերու արտաքին զանազանութեան մէջ, իմաստի ներքին նմանութիւն գտնելին է. և այս չէր հանդիպեր եթէ երկուքն ալ միեւնոյն աղբիւրէ յառաջ չգային։ Առաք. Սահմ. կը գնեն. (Գովեմք) զրեզ գեակի Աստուած, զանծիկն, զմի, զանմատոյցի միայն. և ասորին. Բարձրացուցանելք զրեզ եւ ի յաշիտեկից, բնութիւն ծածկեալ, անխնակալի։

2. Մեր զրչադիր 19. թիւ ժամագրքին հոս

լոյսը երկնային գնելը, ասորական աղբիւրութեամբ մ'եղած կ'ենթադրենք։

3. Ինչպէս յայտնի է նաեւ ի Մեկնութենէ ժամակարգութեան, ուր Խոսքով կամ խմբազորուն, կը վկայէ թէ, «Ի կէս օրինակս ի տեղին յայս փոխանակ որդւոյ այսպէս ունեւով բանին, և Սուրբ Հոգի»։ սակայն երկրորդ ընթերցումը սխալ համարելով ինքը կը մեկնէ բնա առաջին ընթերցման. — Դարձեալ լաւ կը համարենք հոս յիշել ի վերջ նոյն զրոց

*Amédée Gastoué*¹ յաջորդ վերջա-
բանի մասին, որ համառոտ փաստաթուղթեան
ձեւ մ'է, հոս ենթադրութիւն մը կ'ընէ, ը-
սելով թէ, թերեւս Առաքելական սահմանա-
դրութեաց քեզ փառք, պատիւ և պաշտօն
բառերէ վերջ, դասը կ'երգէր ի փառս Առ-
տառնոյ Հօր, և աւագերէցը կը շարունակէր
ընդ Սուրբ Հոգոյն յաշխատանս յաշխա-
նէից. դասը նստէն՝ ամեն:

Այս ամեն բառէ վերջ անշուշտ կը սկսին
երգել յաջորդ յաւելուածն՝ մեծաւ մասամբ
ի սաղմոսաց քաղուած և յարմարցուած, որ
և կը գտնուի գրեթէ ամէն արեւելեան և
կեղեցեաց մէջ, որոնք ի ժամերգութեան
կ'երգեն « փառք ի բարձնէս »: և այդ մա-
սին աւելորդ կը համարինք հոս յերկարելու
Սակայն մեր հին արարողութեան մասին,
հոս տաքալոյս մը կ'ունենանք և կը համա-
րինք որ այդ յետին յաւելուածն ի մեզ նախ
սոսկ իբրեւ փոխ կամ սաղմոս՝ գոյրք կ'ըսեն
թիւ. երգի վերածուիլն՝ ուրիշ եկեղեցեաց
նմանութեամբ և բաւական ժամանակ վերջ
(անշուշտ Ը. դարէն յետոյ) եղած պիտի ը-
լայ. ապա թէ ոչ անմեկնելի կը մնան ի-
մաստատելին հետեւեալ տողերն².

« Եւ վասն զի հանեալ կարգեաց զինքն մտօք
ընդ դուարթեոցն պարակցութիւնս, ապա ըստ
նոցա իմն կարգին ձեւանալով. սկսանի աշնո-
նետեւ (փառք ի բարձնէս երգէմ վերջ) աստի-
ճանաւոր պատուովք զնախապատուելին բա-
րեպաշտել. յառաջ վարելով ևս փոխի զփառադո-
ւան (բարոգայն). յետոյ ապա իբրեւ զվեհա-
գոյն՝ գերաստիճանեալն ի ևոցանէ եպիսկո-
պոսն: (Դիտելի է հոս ևս այն՝ որ արժեքն
եպիսկոպոսին կը մնայ զրուցելի): Որպէս թէ

1. Հմտ. Revue de l'Or. Chrétien. 4e Année.
N. 2 էջ 285. — Փառք ի բարձնէս այս վեր-
ջին փառաբանութեան ձեւին վրայ չենք երկա-
րել խօսքերնէս. թերեւս ուրիշ անգամ առիթ
ունենանք առանձին տեսութիւն մ'ընելու նաեւ
այդ մասին, երբ փոքր փառաբանութեան (Փառք
Հօր) վրայ զբաղենք:

2. Տես, Առեւտրաբանութիւն, հատած ԺԴ:

ի ստորոսս ի հրեշտակական դասուս առ երես
դասս անմարմնոցն զմի մի կշտեալ յեկեղե-
ցականացն, վերանելով առ սակաւ սակաւ
երթալ հասանել մինչեւ ի թագաւորական դա-
հոյսն, ուրանոր սրովքէիցն և քրովքէիցն ճա-
խարհեալ պարէ բազմութիւն: Յաղագս որոյ և
զերեքարեանն խառն ընդ նոսս միաբանական
ձայնիւ սկսանի նուագել »:

Մինչեւ ցայժմ բուռններէն յայտնի տես-
նուեցաւ, որ հրեշտակային երգս շատ հին
ժամանակներէ ի վեր ի գործածութեան և
դաժ է ամէն եկեղեցեաց մէջ, ոչինչ տար-
բերութիւն ունենալով իրարմէ ըստ արտա-
քին ձեւոյն. սակայն բուն որոշել թէ ո՞վ
ըրած է այդ յաւելուածներն, զորս վերագոյն
տեսանք մի առ մի. և թէ ո՞վ առաջին ան-
գամ եկեղեցական գործածութեան մէջ մտոյց
զանոնք, առ այժմ ամենագիտարին է. Հոս
մեր ընթերցողաց հետաքրքրութիւնը յա-
ղեցնելու համար միայն կը յիշատակենք մի
քանի զինուոր ծիսադիտաց ենթադրութիւնք:
Եղած են ոմանք որ Առաքելոց ընծայած են
զայս, որովհետեւ ի Սահմանադրութիւնս
Առաքելոց կը գտնուի բառ առ բառ. սակայն
ոչ որ հիմայ այդ կարծիքը կ'ընդունի, վասն զի
ընդհանուր յայտնի է թէ Սահմանադրութիւնը՝
Առաքելոց գործ չեն: Ուրիշներ ընծայած են
զայս Ս. Թեւեափորոս՝ բահանայապետի, և
այլք՝ Ս. Իլարիոնի († 367) կամ այլոց: Ու-
կայն կը սխալին մեծապէս: Անոնք որ զՍ.
Թեւեափորոս կը համարին հեղինակ այս յա-
ւելուածներու, լաւ ոչ չգնելով բառից՝ տեսլ

Այս տողերը կարելի է իմանալ Փառք ի բար-
ձնէսէ վերջ երգուած տուն տուն սաղմոսաց
համար. որովհետեւ զանոնք իբրեւ երգ կը յե-
շատակէ նոյն իմաստասերն. — Հմտ. Յաղագս
կարգաց եկեղեցւոյ, « Երբ զիկէ խորհուրդ ու-
նի Փառք ի բարձնէս առաք առաք ալլ ալլ
երգք առաջառնէս »:

հասկացած են Սրբոյս խօսքերը: Հին ժամանակաց յիշատակարանաց մէջ չենք կարգար բնաւ թէ ինքն ըրած է այս յաւելումներն, այլ այսչափ միայն՝ որ սահմանեց Գրեգորիոս օրը պատարագի մէջ երգել զփառս ի բարձունս: Ուր նոյն իսկ երկրային անտեղի է, քանի որ յաւելումաց մասին խօսք չկայ, և թերեւս (ինչպէս Պոնա և այլ հեղինակաւոր ծիսագէտք կը հաստատեն) իւր հրամայածն միայն հրեշտակային բառից վերաբերի: Աւելի եւս մեծ սխալմամբ ընծայած են ոմանք այդ յաւելումները Սրմաքոս քահանայապետին, որ ուրիշ բան ըրած չէ այս նկատմամբ, բայց եթէ ընդարձակել Ս. Թեոփիլոսի հրամանն և պատուիրել որ ամէն կիրակի և տօն օրեր բոլոր փառք ի բարձունս: Նոյնպէս կը սխալին նաեւ անոնք որ զՍ. Իլարիոն կը համարին ասոնց հեղինակ. որովհետեւ, ինչպէս լաւ կ'անդրադարձունէ Պոնա, ո՛չ իւր վարուց, ո՛չ իւր դրուածոց, և ո՛չ իսկ իրմէ վերջ յընթացս չորս զարուց զրոյ մատենադրաց մէջ՝ յիշատակութիւն մը չենք գտներ բնաւ այս մասին: Դարձեալ, ինչպէս վերագոյն տեսանք, իւր դարձն՝ արդէն իսկ շատ ժամանակէ ի վեր ձեւացած էր այս հրեշտակային երգս, և Միլանոս ժողովուրդք իրենց կողմանէ յաւելումներ կը մտցունէին ըստ ժամանակին պիտոյից: Բաց աստի, Ս. Աթանաս՝ որ ժամանակակից է իրեն, ամբողջութեամբ կը յիշատակ սոյն երգը երբ Յաղագս կոչուէրեաւ գրքին մէջ յայնապէս կ'ըսէ. «Առաւօտն այս սաղման ըսէ, Աստուած Աստուած իւր, եւ առ քեզ առաւօտ առնել... և այս երգն ըսէ, փառք ի բարձունս Աստուծոյ,

և յերկիր խաղաղութիւն, ի մարդիկ հաւաքիչն: Գովեմք, օրհնեմք զքեզ, երկիր պաշտեմք քեզ, և այլն: — Այսչափ միայն կրնանք ընդունիլ որ Ս. Իլարիոն, արեւելեան՝ մանաւանդ յոյն՝ եկեղեցեաց մէջ արդէն իսկ վաղուց մտած յաւելումքն, իւր հետ բերաւ նաեւ յարեմուտս՝ երբ դարձաւ յարեւելս արքայ:»

Քան զամէնքն տեղի լրջութեամբ և ճշտութեամբ կը վկայեն Գուլետան Գ. Ժողովոյն (633) Հարք, երբ կ'ըսեն որ, հրեշտակաց են փառք ի բարձունս անոյ լաւ բառերը, իսկ հետեւեալքն «ի սրբոց արանց յաւելան», ասոնց ուղեւոր որոշել թէ ո՞րք էին այդ «Սուրբ արք»: — Սակայն՝ ժամանակի օգնութեամբ, երբ ապագային մի ան մի սահմանութիւն փառք ի բարձունս մաս կազմող զանազան փառաբանութեանց՝ հաստատութեան և եկեղեցական կիրառութեան ժամանակքն, այն ատեն կարելի է նաեւ այս հրեշտակային երգիս կազմութեան մասին ալ որոշ գաղափար մը կազմել:

Հեղինակաց նկատմամբ, մեր ազգային վկայութիւնք տեղի մեծ եղականութիւն մ'առնին, թէպէտեւ որ և է հեղինակութեան ըստ լրջութեան զուրկ կը գտնենք զանոնք, այնու որ ուրիշ ազգաց ոչ մի յիշատակարան չհամաձայնիր անոնց. և այդ ազգային վկայութիւնք իսկ ըսուածքն՝ ուրիշ բան չենք ենթադրեր, եթէ ոչ Տաթեւացոյ քահանայք: Սակայն իւր հետաքննական՝ կը գնենք հոս:

Մեծին Խոտորովու անուամբ հրատարակուած՝ Ժամակարգութեան ազօթից մեկնութեան² մէջ, յետ գնելու փառք ի բարձունս

1. Ասոնք են զլատարագէս, ինչպէս վերը տեսանք, Ա. — Գովեմք զքեզ, երգարաններ զքեզ, փառաշարներ զքեզ: Բ. — Սուրբ Աստուած, Սուրբ Հօր, Սուրբ Անուան, միայն ասորւոյն սեպհական: Գ. — Գառն Աստուծոյ, որ բանաւս զվերս աշխարհի, ողորմեաց մեզ: Դ. — Միայն Սուրբ, միայն Տէր, Յիսուս Քրիստոս, ի փառս Աստուծոյ Հօր: — Անցողաբար հոս յիշենք նաեւ՝ որ հետագայ դարուց մէջ զանազան յաւելումք մուտ գտած են երգիս

մէջ ի տեղիս տեղիւս սակայն կամ խիստ մասնական, և կամ ամենեւին եկեղեցական գործածութիւն մ'ունեցած չըլլալնուն համար, զանց ըրինք անոնց վրայ խօսել:

2. Կը յանձնենք մեր ընթերցողաց, որ և է սխալ հասկացողութեանց տեղի հաւելու համար, լաւ ուշ գնել այդ հրատարակութեան վերնադրոյն. «Գեղը որ կ'ընէ մեկնութիւն ազօթից արարեալ երանելւոյն Խոտորովու Անձեւացեաց եպիսկոպոսի, և այլ սրբոց վարդապե-

Հետագայ դարուց զըշագիր ժամագրոց ու մանր նոյնը կը կրկնեն ճիշտ մի քանի աննշան բառից յանելումս կամ փոփոխումս:

Տաղար սորս մ մասս յորմ նմ քոյ յոյ
մտայմս մ ճ ճայ քոյմնս ասմս

Երկու խօսք ալ ըսենք հրեշտակային երգիս զործածութեան մասին, որ յետին կազմակերպութեան և եկեղեցական կիրառութեան մէջ մտնելուն անձանօթ ժամանակէն յատալ, առ ոմանս ի զործածութեան եղած կը թուի: Սակեբերան՝ իւր ժամանակին համար կը վկայէ լժ անապատաւորք ամէն օր կ'երգէին և երբեմն հրեշտակը ալ իրենց կ'ընկերէին: Նոյնպէս Ս. Աթանաս կը վկայէ, որ իւր ժամանակ կանայք անգամ ի բերան զիտէին զայն: Եւ ինչ որ ստոյգ է՝ յարեւելս շատ հին ժամանակներ ի զործածութեան էր (հաւանականաբար առաքելական Հարց դարուն), մինչդեռ յարեւմուտս առիւի ուշ մտած գտած է: — Եկեղեցական կիրառութեան մէջ ալ՝ առաջ ի ժամերգութեան մտած է ամէն եկեղեցեաց մէջ, և յետոյ, մի քանի եկեղեցեաց մէջ նաեւ ի սպատարագի, մասամբ կամ ամբողջ: Առ Լատինս՝ պատարագի մէջ մուտ գտնելէ վերջ, ժամերգութեան մէջէն հանուած կ'երգէին: Առաքելական Սահմանադրութեանց մէջ, երգիւ վերնագիր զրուած է Առաջօրեան աղօթք: — Առ Լատինս, երբ Թեղեփորոս և Սիմաքոս բաճանայապետք երգիս կիրառութիւնը հրամայեցին, եպիսկոպոսք միայն կրնային զայն ըսել. իսկ քահանայից՝ միայն Զատիկի օրը հրաման կար. սակայն ԺԱ դարուն ամէնուն ալ թոյլ տրուեցաւ ամէն օր ըսել զայս ի սպատարագի, մի քանի սահմանեալ օրեր ի բաց առնով, յորս զեռցայժմ հրաման չկայ յիստք ի բարձունք ըսել: Սակայն յարեւելս բոլորովին տարբեր կը գտնենք սովորութիւնը: Ի մեզ ամէն օր անխափան կ'ըսուի ի ժամերգութեան, միայն և յատեմի, ըստ սահմանաց Տեառն Ներսիսի Հայոց կաթողիկոսի (կարգաւորութիւնը եկեղեցւոյ և արարողութիւնը ժամատեղաց) որ կ'ըսէ. Զփառք ի բարձունք յատեմն ասեմ միայն, և ի հանդիսի առ

առաւ ժամանարաւ: Ասոր նման հրամաններ կը գտնենք նաեւ Յունաց ծիսարանաց մէջ. որոնք նաեւ երգելու մասին սեպական ծէս մ'ունին. ամբողջ երգը կը բաժնեն մեծ տուներու, զորս փոխն ի փոխ կ'երգեն երկու զասեր: Հոսթիակոն եկեղեցին ալ նման ծէս մ'ունի. փոխանակ այդ յունական մեծ բաժանմանց, երգիս իւրաքանչիւր հատածները, մեծ կամ փոքր, փոխն ի փոխ ըսել կու տայ երկու զասերուն: Իսկ Ամբրոսեան արարողութիւնը կարծէք կերպով մը իրարու կը միացընէ այս երկու ծէսերը, և փոխանակ երկու կողմանքն ալ մի առ մի երգեցնելու, ամէնուն միաբան երգել կու տայ, միայն իւրաքանչիւր մեծ հատածներուն՝ երկու զասեր փոխն ի փոխ ձայներն կը բարձրացնեն:

Բաց ի ժամերգութեն և ի սպատարագէ, ուրիշ ժամանակներ եւս զործածուած է երգս և կը զործածուի, ինչպէս ի մեզ՝ յօրհնութեան նորաշէն եկեղեցւոյ, ի թաղման կարգի, և այլն, զորս մի առ մի յիշել մեր նպատակէն դուրս է և շատ հոռու ամսի զմեզ: Միայն ի լրումն սոյն համառօտ տեսութեան կ'ողենք յիշատակել մեզ համար սխալի յիշատակ մ'ալ, զոր կը կարգանք ի Վիպայաքանութիւնս¹. « Ի ժամանակս... վերապաշտեան (Տաճկաց) Արքիմէրիայ (ի սկիզբն Ը. դարու) հուր ի մեզ վառեցին... անօրէն խորհուրդ առեալ, զի զօրա և զգորապոս, զպետս և զիշխանս, զազատատոհմս և զնախարարապետս ընալին (բարձցին)... Եւ ժողովեալ գնախարարս աշխարհիս ի սուրբ եկեղեցիսն արկանէին, և զգորուն վերջ առեալ փակէին: Իսկ նոցա ձայն առեալ զսուրբ մանկանցն որ ի հնոցին օրհնելով, և ապա զհրեշտակացն երգս ընդ հովիւսն փառաւրբէին և զվերին զուարթնոցն: Եւ նոցա զվերնայտրիսն քակեալ՝ լուցին հրով, և քան զխաբելովն ի վեր բարձրացուցին այրեցական նիւթովք... Եւ նոցա անդադար զհարանութիւնն ընդ սպառնալ հոգւոյն զարեհաց»:

Հ. Յ. ԱՌԵՐԵՐԱՆ

1. Հմմտ. Վ. Հ. Ղ. Վ. Արեւան, « Հայապատում » (մեծադերձ ընդ մամուլ) էջ 245: